

Kur'an Bağlamında Farklılıklar*

Şinasi GÜNDÜZ**

Atıf/©: Gündüz, Şinasi, (2007). Kur'an Bağlamında Farklılıklar, Milet ve Nihal, 4 (1), 33-56.

Özet: Farklılıklara yönelik dinsel yaklaşımların dini söylemde önemli bir rol oynayan hakikat ve kurtuluş öğretileriyle yakından ilişkili olduğu bilinmektedir. Aynı şekilde şiddet ve baskı içeren dışlamacı tavırların farklılıklara yaşam hakkı tanımayan anlayışlar nedeniyle olduğu da bilinmektedir. İslâm "insanlık" ve "özgürlük" kavramlarını farklılıklara yönelik yaklaşımının temeli olarak ele alır. İslâm'ın insanlık anlayışının temelinde insanın "yeryüzünde yaratılan bir halife" olduğu tanımı yatar. Müstesna bir varlık olarak insan, özgür irade ve sorumluluk niteliklerine sahiptir. Bu bağlamda İslâm farklılıkları özgür iradenin kullanılması bağlamında açıklar. Ayrıca İslâm farklılıklar arasındaki ilişkilerin çekişme ve baskıya değil "birbirini tanıma" kavramına dayalı olması gerektiğini ifade eder. Yine İslâm farklılıklarının imkanını kudret, irade ve ilim gibi ilahi sıfatlarla da açıklama yoluna gider. Bundan başka, İslâm'ın temel kavramı olan tevhid de yalnızca teolojik anlamda değil kozmolojik ve antropolojik anlamda bir birliğe ve uyuma dikkat çeker ve dolayısıyla insanlar arasındaki birlik ve uyuma işaret eder.

Anahtar Kelimeler: Farklılıklar, bir arada yaşama, insan, tevhid, uyum.

Yüzlerinizi Doğu ve Batı tarafına çevirmeniz "iyilik" değildir. Lakin asıl "iyilik"; Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, kitaplara, peygamberlere iman eden, malını seve seve yakınlarına, yetimlere, miskinlere, yolculara, dilenenlere, kölelere, esirlere veren, namazı kılan, zekatı veren, muahede yaptık-

* Bu makale, *I. Hatay Medeniyetler Buluşması* (Hatay, 2005) konulu uluslararası etkinliğe sunulan bildiri temel alınarak geliştirilmiştir.

** Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

larında ahitlerini yerine getiren, sıkıntıda, hastalıkta ve şiddetli savaş anında sabredenlerinkidir. İşte sadık olanlar da onlardır ve muttakiler de onlardır. (Bakara 2/177)

De ki: Ey Ehl-i Kitab; hepiniz, sizinle bizim aramızda eşit olan bir kelimeye gelin: Allah'tan başkasına ibadet etmeyelim. O'na hiçbir şeyi eş koşmayalım. Ve Allah'ı bırakıp da kimimiz, kimimizi Rab edinmesin. Eğer yüz çevirirlerse; o vakit şahit olun ki biz, Müslümanız, deyin. (Ali İmran 3/64)

Küreselleşmenin insana ve toplumlara dayattığı tektipleşme ve hegemonik güçlerin monopolik baskıları karşısında farklı gelenek ve kültürel yapıların ciddi bir sıkıntı çektikleri ve bir bakıma var oluş mücadelesi verdikleri bilinmektedir. Diğer taraftan çeşitli farklılıkların insanlar arasında zaman zaman çatışma ve şiddet malzemesi olarak kullanıldığı da bilinmektedir. Adeta insanlık tarihi kadar eski olan farklı anlayış ve geleneklerin nasıl açıklanacağı farklılıkların bir zenginlik unsuru mu yoksa ayrılık ve kaos nedeni mi olduğu öteden beri tartışılmaktadır. Her kültürel gelenek farklılıklara karşı bir tutum geliştirmiş ve dahası kendisini farklılıkları dikkate alarak ifade edip açıklama yoluna gitmiştir. Dinsel geleneklerin hakikat ve kurtuluş öğretilerinin farklılıklara yönelik tutum ve tavırlar açısından belirleyici bir rol oynadıkları bilinmektedir. Hakikat ve kurtuluşa yönelik yaklaşımlar dinsel öğretilerin temelini oluşturmakta, bu yaklaşımlar doğrultusunda "ben" ve "öteki" değerlendirmeleri ortaya çıkmaktadır. Çağdaş Batılı din felsefecilerinin özellikle Hıristiyanlığın tarihsel tecrübesinden hareketle hakikat ve kurtuluş öğretisi açısından dini söylemleri kategorize etmeye çalıştıkları ve bu bağlamda dinlerin diğer geleneklere yönelik tutumlarını dışlayıcılık, kapsayıcılık ve çoğulculuk şeklinde üç ana paradigma çerçevesinde sınıfladıkları bilinmektedir. Her üç paradigmanın savunucuları, hakikat ve kurtuluşun birliği ve tekliğine karşın, hakikat ve kurtuluşla hakikat ve kurtuluşa kişiyi ileten yolun ne'liği ve nasıllığı konularında farklı bakış açılarını dile getirmektedirler. Dahası bunlardan her biri hak, hakikat ve kurtuluş konularında kendi bakış açılarının temelliğine dayalı hegemonyacı bir zihniyet sergilemekte ve farklı ideolojik arkaplanlardan beslenmektedirler.

Hakikat ve kurtuluş kavramları açısından dinlerin farklılıkları nasıl değerlendirdiği konusu kuşkusuz önemlidir. Bu konuda dinlerin yaklaşımları bir bakıma dinlerin var oluş nedeni olarak da görülebilir. Zira dinsel gelenekler kendi hakikat ve kurtuluş anlayışlarıyla kendilerini ifade etmekte ve diğerlerinden ayırt etmektedirler. Diğerlerinden farklı bir öğretiyeye sahip olmayan geleneklerin varlık nedenlerinin sorgulanacağı tabiidir. Bu çerçevede çoğu zaman dış görünüşü itibarıyla birbirine paralellik arzetsede de her bir dinin kurtuluş ve hakikat öğretisi kendine münhasırdır. Kurtuluş ve hakikate yönelik öğretileri yanında farklı geleneklere yönelik takınılacak tutum ve tavır konusunda da dinsel gelenekler arasındaki farklılıklar dikkat çekicidir. Dinsel aidiyet açısından başkasını ya da ötekini temsil eden kişilere karşı nasıl bir davranış içerisinde olunmalıdır? Onları yok edilmeleri ya da asimle edilmeleri gereken unsurlar olarak değerlendirip toplumsal yapıda dinsel bir monopolinin tesisine mi çalışılmalıdır, yoksa teolojik düzlemde farklılıklara karşı mücadele yürütmekle birlikte sosyolojik anlamda onların varlığını kabul ederek onlarla bir arada yaşamının imkânları mı araştırılmalıdır? Özellikle yaygın dünya dinleri açısından bu sorular üzerinde düşündüğümüzde, dinsel gelenekler arasında gerek geçmişten günümüze yaşanan tarihsel tecrübe açısından gerekse dinlerin temel referansları açısından önemli farklılıkların mevcut olduğunu görürüz.

Her ne kadar zaman zaman aleyhte bazı münferit gelişmeler yaşanmış olsa da yaşanan tarihsel süreçte Müslüman toplumların gayrimüslimlerle ilişkilerinin genelde temel insan hakları konusunda farklılıklara saygı çerçevesinde cereyan ettiği dikkati çeker. Gerek İslâm hukukunun gayrimüslimlere yönelik yürürlüğe koyduğu zimmilik statüsü gerekse Osmanlı millet sisteminde olduğu gibi toplumun farklı dinsel cemaatler ya da grupların bir bileşeni gibi algılanması Müslümanların farklı dinsel/kültürel unsurlarla bir arada yaşamalarına imkân tanımıştır. İslâm tarihinde kuşkusuz zaman zaman farklılıkların barış içerisinde bir arada varlıklarını sürdürmeleri konusunda olumsuz gelişmeler olarak örnek verilebilecek çeşitli olaylar vardır. Ancak bin dörtüzyıl aşkın İslâm

tarihine baktığımızda bu olayların geneli yansıtmadığını ve her bir olumsuz olayın farklı siyasal, ekonomik ve tarihsel nedenlerden beslendiğini görürüz.

Dinin en temel kaynağı olan Kur'an, her konuda Müslümanların başvurduğu bir referanstır. Dolayısıyla İslâm'da diğer konularda olduğu gibi farklılıklara yönelik teolojik ve düşünsel yaklaşımın temel referansını da Kur'an oluşturmaktadır. Kur'an'da İslâm Allah tarafında seçilen ve yalnızca Hz. Muhammed tarafından değil, tarih boyu peygamberler tarafından insanlara öğretilen din olarak tanımlanır.

Rabbi ona "teslim ol" dediğinde, "Âlemlerin Rabbine teslim oldum" demişti. İbrahim, bunu kendi oğullarına da vasiyet etti, Yakub da öyle: "Oğullarım! Allah, sizin için bu dini (İslâm'ı) seçti. Siz de ancak Müslümanlar olarak ölün" dedi. (Bakara 2/131-132)

İslâm kurtuluş ve hakikatin ne'liği konusunda oldukça açıktır. Kurtuluş ya da hidayet Allah'a teslim olmakla mümkündür: "Seninle tartışmaya girişirlerse, de ki: "Ben, bana uyanlarla birlikte kendi özümü Allah'a teslim ettim." Kendilerine kitap verilenlere ve ümmîlere de ki: "Siz de teslim oldunuz mu?" Eğer teslim olurlarsa hidayete ermiş olurlar. Yok, eğer yüz çevirirlerse sana düşen şey ancak tebliğ etmektir. Allah, kullarını hakkıyla görendir." (Ali İmran 3/20). Hakikat ise Allah'ın seçtiği din olan İslâm'ın öğretileridir. İslâm, Allah katında yegâne geçerli olan din olarak tanımlanır (Ali İmran 3/19); Allah insanlara olan nimetini tamamlamış ve onlar için bu dini seçmiştir; dolayısıyla İslâm'dan başka hiçbir din kabul edilmeyecektir (Ali İmran 3/ 85).

Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim. Size nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslâm'ı seçtim. (Maide 5/3)

Farklılıklara yönelik baskı ve şiddet içeren dışlamacı tutum ve tavırların çoğu zaman insanları tek tipleştirmeye yönelik kategorize edici yaklaşımlardan beslendiği bilinmektedir. Bu tarz yaklaşımlar ise genellikle farklılıklara yönelik toptancı bir tavırla birlikte dile getirilmekte ve aynı sosyal grup bünyesinde olsalar ya da

gözükseler de insanlar arasında farklılıkların olduğunu/olabileceğini göz ardı etmektedir. Bu açıdan baktığımızda İslâm, kurtuluş ve hakikat konusunda oldukça açık ve net bir tutum sergilemekle birlikte, insanlara karşı toptancı bir tavır takınmayı uygun görmemektedir. Zira Kur'an'da insanlar arasındaki farklılıklar her zaman dikkate alınmaktadır. Kur'an'da iyi ve doğru düşünce ve davranışlara değer verilmekte ve böylesi insanlar diğerleriyle bir tutulmaktadır. Örneğin Kur'an, bir ifadesinde bedevi Arapların küfür ve nifak yönünden çok katı ve Allah'ın koyduğu sınırları tanınamaya daha müsait olduklarını söylerken, diğer taraftan onların hepsinin bir olmadığına dikkat çekmektedir. Nitekim bu ifadenin devamında, onlardan bir kısmının adeta Müslümanların başına bela gelmesini beklediklerini, diğer bir kısmının ise Allah'a ve ahiret gününe inanıp Allah yolunda infaktan kaçınmadığını ifade etmektedir (Tevbe 9/97-99). Kur'an, Müslümanların muhatabı olan çeşitli gayrimüslim gruplar arasında İslâm ve Müslümanlara yönelik tavır açısından daha başka karşılaştırmalar da yapmakta ve genelde Arap politeistlere karşı Ehli Kitab'a daha yakın bir tutum sergilemektedir. Ehli Kitab'ın da İslâm'a ve Müslümanlara daha yakın durmaları gerektiğine işaret ederek, aksi tavır ve davranışları kınamaktadır.¹

Hz. Peygamber döneminde Müslümanlarla ilişkiler açısından ön plana çıkan Ehli Kitab'a yönelik ifadelerinde Kur'an, bu grubu oluşturan herkesi aynı kategoriye sokmamakta, onlar arasındaki farklılıklara dikkat çekmektedir. Bu doğrultuda, Ehli Kitab'ın çoğunluğunun fâsık olduğunu (Ali İmran 3/110, Maide 5/81), gerçek kendilerine belli olduğu halde sırf kıskançlıktan ötürü Müslümanları küfre döndürmeye çalıştıklarını (Bakara 2/109, Ali İmran 3/72, 99-100, Nisa 4/44), kendi aralarında ayrılığa düştüklerini (Bakara 2/213), bile bile hakkı gizlediklerini (Bakara 2/146), Allah'ın ayetlerini inkar ettiklerini, hakkı batıla karıştırdıklarını (Ali İmran 3/70-71) ve inkar edenleri velî edindiklerini (Maide 5/80) vurgular. Yine Kur'an, onların *cibt* ve *tâğût*'a inandıklarını (Nisa 4/51), Allah hak-

¹ Bu doğrultuda Kur'an, "kafirlerin iman edenlerden daha doğru yolda olduklarını" söyleyen Ehli Kitab'ı kınamaktadır. Bkn. Nisa 4/51. Ayrıca bkn. Maide 5/59.

kinda gerçek olmayan şeyler söylediklerini (Nisa 4/171), Üzeyr ve İsa gibi şahısları tanrılaştırdıklarını ve hahamlarını ve rahiplerini rableştirdiklerini (Tevbe 9/30-31) ifade etmektedir.

Bununla birlikte Kur'an, Ehli Kitap'tan olanların hepsinin bir olmadığını, çoğunluğu fâsık olmakla birlikte içlerinde müminlerin de bulunduğunu (Ali İmran 3/110), bunların hem Müslümanlara indirilene (Kur'an'a) hem de kendilerine indirilene inandıklarını (Ali İmran 3/199, Nisa 4/162), Allah'a ve ahiret gününe iman ettiklerini, bunların iyi kimseler olduklarını, iyiliği emredip kötülükten sakındırdıklarını, hayır işlerine koştuklarını ve geceleri Allah'ın ayetlerini okuyarak secdeye kapandıklarını (Ali İmran 3/113-114) belirtmektedir. Yine Kur'an, böylesi kimselerin ahlaki yönden olgunluklarına da işaret ederek, örneğin onların emanete hıyanet etmediklerini vurgulamaktadır (Ali İmran 3/75).

Kur'an, Müslümanlara karşı tutumları açısından Ehli Kitab'ı oluşturan Yahudiler ile Hıristiyanlar arasındaki farklılıklara da dikkat çeker. İnsanlar içerisinde inananlara en yaman düşmanlık gösterenlerin Yahudiler ve müşrikler olduğunu, inananlara sevgi açısından en yakın olanların da Hıristiyanlar olduğunu belirtir. Zira, Hıristiyanlar içerisinde büyüklük taslamayan keşişler ve rahiplerin bulunduğunu, bunların Hz. Peygamber'i dinlediklerinde duydukları gerçek karşısında gözyaşlarını tutamadıklarını ve iman ettiklerini ikrar ettiklerini vurgular (Maide 5/82-83).

Farklılıklara yönelik baskı ve şiddete dayalı ötekileştirme, çoğu zaman insanın ya da bazı insanların kökenine ya da soyuna yönelik bir seçkincilik ya da insanın asli tabiatının günahkârlığına yönelik antropolojik bir yaklaşımdan da beslenir. Örneğin bazı dinlerin insanlardan bir kısmının diğerlerinden varlık olarak ya da doğuştan üstünlükleri üzerine insan anlayışlarını oluşturmakta ve diğer insanları bu varsayım üzerine ötekileştirmektedirler. Böylesi bir ötekileştirme ise genelde bütün insanlara özelde ise farklılıklara karşı belirlenen tavır ve tutumların, bütün insanlar için geçerli olması gereken adalet, ahlak ve birlik ilkelerinden yoksun şekilde oluşmasına neden olmaktadır. Benzer şekilde bazı dinlerde ise insanın asli yapısının günahkârlık ve buna bağlı olan negatif nite-

likler olduğu varsayımı üzerinde durulmakta ve buna dayalı olarak farklı inanç mensubu insanlar değerlendirilmektedir.

Bu açıdan değerlendirildiğinde, İslâm'ın şu ya da bu nedenle doğuştan seçkinciliği ya da bunun tersi olan günahkârlığı kabul etmediği dikkati çekmektedir. Aynı şekilde İslâm insan doğasına yönelik olarak kötümser ve karamsar bir tutumu da kabul etmemektedir. Bu yönüyle İslâm, gerek Yahudilik ve Hıristiyanlıktan gerekse sıradan dinleri ve Gnostik geleneklerle Budizm gibi akımlardan köklü bir şekilde ayrılmaktadır. İslâm'da insanın asli yapısının saflığı ve insanın özgürlüğü üzerinde hassasiyetle durulur.

İslâm farklılıklara yönelik temel yaklaşımını insan kavramı ve insanın özgürlüğü üzerine bina eder. İslâm'ın insan anlayışının temelinde, insana yönelik yapılan "yeryüzünde yaratılan bir halife" olma tanımlaması yatar. Kur'an'da insanın yaratılışı kıssası, "hani Rabbin meleklere yeryüzünde bir *halife* yaratacağım demişti de melekler orada kan dökecek, bozgunculuk yapacak birisini mi yaratacaksın dediler" (Bakara 2/30) ifadesiyle başlar. Kur'an'a göre insan Allah tarafından yeryüzünde yaratılan bir halifedir. Halife kavramının anlamı konusunda çeşitli yorumlar bulunduğu bilinmektedir. Bununla birlikte bu terimin kapsadığı anlam yükünün bir yönden "iyi ile kötü arasında seçim yapabilme özgürlüğüne sahip olan", bir başka ifadeyle "kişisel tercihini ve iradesini serbestçe kullanabilme yetisi taşıyan" anlamını içerdiği kesindir. Bu çerçevede insan, inanç ve düşünceleriyle tavır ve davranışlarında iradesini serbestçe kullanabilme özelliğine sahip olarak değerlendirilir. İradesini kullanabilme ve tercih yapabilme, içinde yaşadığı âlemde insanı diğer varlıklardan ayıran en temel özelliklerden birisidir. İnsana yönelik bu tanımlama Allah tarafından insana bahşedilen temel özelliklerden birisi olan özgürlüğü içermektedir. İnsanın iradesini kullanmadaki özgürlüğü onun her türlü inanç, düşünce ve eylemindeki özgürlüğü anlamına gelmektedir. Bu açıdan İslâm, insan iradesine hiçbir ipoteğin konulmasını kabul etmez. Nitekim "dileyen inansın dileyen inkâr etsin" (Kehf 18/29) ve "dinde zorlama yoktur" (Bakara 2/256) ilkesi bunu vurgulamakta-

dır. Bununla birlikte İslâm insanın bu özgürlüğünü, insana yönelik bir başıboşluk ya da sorumsuzluk bağlamında bir özgürlük olarak da görmemektedir. Zira insanı yaratan Allah'ın aynı zamanda onu eğittiğini, ona yol gösterip doğru ile yanlışın ne olduğunu anlattığını belirten Kur'an, insanın, yaşamına ilişkin seçimlerinden sorumlu olduğunu da vurgulamaktadır. Dolayısıyla insanı niteleyen anahtar terim "halife" kavramının anlam yükünde yer alan ikinci bir özellik olan "sorumlu varlık" hususu ortaya çıkmaktadır. Bu yaklaşımıyla Kur'an, bir taraftan Allah'ı, âlemi ve insanı yarattıktan sonra mutlak aşkınlığından dolayı yarattığı bu şeylerle ilişkisini kesen bir varlık olarak görmemekte, O'nun yarattığı her şeyi yöneten, kollayan ve uyarıp ikaz eden bir yüce varlık olarak tanımlamaktadır. Diğer taraftan ise iradesini kullanmakta bir serbestliğe sahip olan insanın özgürlük alanının sınırlılığına dikkat çekmektedir. Kur'an'ın, insan yaşamına ilişkin öngördüğü şey, onun, zihinsel eylemleriyle tavır ve davranışlarında ya da -dinsel terminolojiyle- inanç ve ibadetlerinde Allah'a (yalnız Allah'a) kulluk etmesidir. Allah'a kulluk ve -sınırlı da olsa- insanın özgürlüğü, kimilerine bir paradoks olarak gelebilir. Ancak, Kur'an'ın insana yönelik başıboşluk ya da sorumsuzluk anlamına bir özgürlük nitelemesi ya da vaadi yoktur. Buna göre, varlığı/yaratılmışlığı itibarıyla birçok açıdan sınırlı olan insan, kendi iradesini kullanma alanında da mutlak bir özgürlüğe sahip değildir. İradesini kullanma açısından insanla ilgili bu sınırlama, onun iradesini belirli bir şekilde kullanmasına ilişkin yapılan bir zorlama ya da zoraki yönlendirme değil, şu ya da bu şekilde kullanacağı iradesinin muhtemel sonuçları hakkında önceden onu uyararak, iradesini doğru kullanması konusunda onu bilgilendirmek şeklindedir. Kur'an, doğru ile yanlışın insana açıklandığını, doğruyu seçenin kendi lehine bunu seçeceğini, yanlışın yönelenin ise kendi aleyhine buna yöneleceğini; zira sonuçta kim en küçük bir iyilik yaparsa karşılığını göreceğini kim de en küçük bir kötülük yaparsa yine karşılığını göreceğini vurgulamaktadır.²

40 ² Ş. Gündüz, *Şiddet ve Sevgi İkileminde Hıristiyanlık*, İstanbul: Risale 2006, s. 68-70.

Kur'an, insan yaşamında üstün güç olarak ön plana çıkarılan çeşitli ilah ve ilahlara ya da egemen güçlere dikkat çekmekte ve insanlar için yalnızca bir tek üstün güç önermekte, yaşamın bu üstün güç doğrultusunda tesis edilmesini istemektedir. Kur'an'ın önerdiği bu üstün güç, herhangi bir sosyal veya siyasal erk/düzen değil, insanın kendi menfaat ve çıkarlarıyla arzu ve istekleri değil, ya da varlığı kabullenilip inanılan çeşitli metafizik varlıklarla bunların yeryüzündeki uzantıları değil, her şeyin yaratıcısı ve sahibi olan Allah'tır. Bununla Kur'an, bir taraftan halife olarak yaratıldığını söylediği insanın özgürlük alanının yalnızca Allah tarafından belirlenen sınırlarla çevrili olduğunu vurgularken, diğer taraftan insan düşünceleriyle tavır ve davranışlarını, yaşamında kendisini çevreleyen sosyal, siyasal ve kültürel ortamın belirleyiciliğinden kurtarmaktadır. Bir başka ifadeyle Kur'an, insan üzerinde egemenlik iddiasında olan ve özgürlük alanını şu ya da bu şekilde belirlemeye çalışan diğer bütün üstün güçleri reddetmekte, Allah'ın egemenliği altında insanı çevresine karşı özgürleştirmektedir. Böylelikle Kur'an, Allah'ın otoritesi altında bütün insanların (hatta bir peygamberle sıradan bir insanın) eşitliğinin altını çizmekte, Allah'ın belirlediği hususlarda bir peygamberin bile itiraz hakkının bulunmadığını ifade etmektedir. Bu çerçevede Kur'an, insanı, kendisi üzerinde Allah'tan başka (ya da Allah'ın yanı sıra) bir üstün güç/egemen edinmemeye çağırılmaktadır. Yine bu vesileyle Kur'an, insanın yaptığı eylemlerin ve yöneldiği kötülüklerin/şiddetin de insanın özgür iradesinin sonucu olduğunu ifade etmekte, bu nedenle dinin kendisi için öngördüğü anlayışın dışında gerçekleştirmediği bu eylemlerinden insanı sorumlu tutmaktadır.

İradesini kullanabilen ve bu oranda da sorumlu olan insan, yaşamına ilişkin her türlü seçim ve tercihlerini buna göre belirlemektedir. İnsanın özgürlüğünü temel alan bu bakış açısıyla İslâm, insanın dini tercihlerinin insan olmasının bir özelliği olduğunu kabul etmekte ve bu konuda insana yapılabilecek hiçbir baskı ve zorlamayı kabul etmemektedir. İnsanı yaratan Allah onu iyi ve kötü konusunda bilgilendirmiş ve yapacağı seçimin sonuçları konusunda onu uyarmıştır. Bu bilgilendirme ve uyarılar hem bir

bakıma her insanda var olan “doğal vahiy” olarak nitelenebilecek akıl ve vicdan yoluyla yapılmış hem de tarih boyu insanlara gönderilen sayısız elçiler ve onlar aracılığıyla iletilen ilahi mesaj ya da kitab yoluyla olmuştur. Ancak Allah bunun dışında hiçbir zaman insanları bir şeye inanma ya da inanmama yönünde zorlamamıştır. Zira böylesi bir davranış gerek adalet gibi temel ilahi sıfatlarla gerekse insanın yaratılışındaki gayenin Allah’a kulluğa yönelik bir imtihan olduğu ilkesiyle çelişik olurdu. Buna benzer şekilde İslâm da iyi ve kötü, doğru ve yanlış ya da kurtuluş ve helak konularında insanları uyarmayı, onları doğruya yönlendirmeyi ve insanları hak ve hakikatle buluşturmayı temel gaye edinirken kesinlikle bunu insanları zorlayarak gerçekleştirme yolunu önermemektedir.

İslâm, halife kavramı çerçevesinde insanı, kişisel düşünceleriyle tavır ve davranışlarında özgürlüğünü kullanabilen ve özgürlüğünü kullandığı oranda tercihlerinden sorumlu olan varlık olarak tanımlarken, bazı dinlerin, örneğin Hıristiyanlığın insana yönelik özgürlükten ziyade tutsaklık kavramını temel alması dikkat çekicidir. Örneğin Hıristiyanlıkta insanı tanımlayan anahtar ifade “doğuştan asli günah ve ölümün tutsağı olan varlık”tır. İnsanı tanımlamaya yönelik bu yaklaşımıyla Hıristiyanlık, İslâm’ın insan anlayışından temelde ayrılır. İslâm’ın, doğuştan günahsızlığı ya da günahattan bağımsızlığı ve özgür iradeyle donatılmışlığı var sayan yaklaşımına karşılık Hıristiyanlık, insanın doğuştan günaha bağımlılığını savunur. Bu teolojik farklılık, her iki dinin insana yönelik tüm bakış açılarında önemli farklı yaklaşımlarının temelini oluşturur. Hıristiyan düşüncesi, Âdem’den insana miras kalan günah ve ölümün, doğuştan tutsağı olan insanın, kurtarıcı tanrısal Oğul İsa Mesih’e iman yoluyla bu tutsaklıktan kurtulabileceğini ve ölümsüzlük elbisesi giyebileceğini savunur. Dolayısıyla Hıristiyanlık, insanı, öngördüğü teolojik kuramı kabullenme yoluyla doğal benliğinin parçası olan bu esaretten kurtarma iddiasındadır. Ancak öte taraftan Hıristiyanlık, her insanın günah ve kötülüğün, dolayısıyla bundan kaynaklanan şiddetin mahkûmu olmasını, ilk insan Âdem’den kalan mirasın ilahi bir takdirle bütün insanlık soyuna sirayet etmesi şekline açıklamakla, insandan kaynaklanan kötülük-

leri ve şiddet eylemlerini de bir bakıma Âdem'in şahsında tanrısal iradeye dayandırmaktadır. İnsanın kurtuluş yolunu seçmede tam bir özgürlüğe sahip olduğunu vurgulayan İslâm düşüncesine karşılık Hıristiyan geleneği genellikle insanın kurtuluş yolunu bulmada ya da seçmede bir inisiyatifi olmadığını savunmuştur. Örneğin düşünceleriyle Luther gibi Protestan reformistleri bile derinden etkileyen St. Augustine gibi ilahiyatçılar, katı kadercî bir yaklaşımla bir kişinin kurtulup kurtulamayacağına Tanrının baştan karar verdiğini, dolayısıyla kişinin bunu değiştirmesinin söz konusu olamayacağını savunurlar.

İslâm farklılıklara yönelik yaklaşımını insanın köken birliği üzerine de bina eder. Kur'an'daki çeşitli ifadeler insanların bir tek nefisten yaratıldığını vurgular (Nisa 4/1; Araf 7/189). Buna göre renk, ırk, cinsiyet ya da kültürel aidiyet farkı olmaksızın bütün insanların ataları ve soyu birdir; dolayısıyla köken itibarıyla insanlar arasında aslolan ayrılıklar değil birlik ve bütünlüktür.

İslâm'ın farklılıklara bakışını İslâmi öğretilerin temelini oluşturan tevhid bağlamında açıklamak da mümkündür. Allah'ın mutlak birliğini, tekliğini ve üstünlüğünü ifade eden tevhid, yalnızca ontolojik ya da varlık açısından bir birlik veya tekliği değil, varlık yanı sıra bütün isim ve sıfatlar açısından da bir birlik ve tekliği vurgular. Tevhid, insandan evrene, geçmişten geleceğe her şeyi ve her durumu Allah'ın tekliği ve birliği esasına göre değerlendirmek, hayatı bu çerçevede bir bütün olarak algılamak, ilahî birliğe paralel olarak evrensel birlik ve uyumu da gözetmektir. Mesajın özü olarak alınan bu temel öğretisiyle İslâm, etnik merkezli bakış açısını temel alan Yahudilikten ayrılır. Merkezde Araplar, Arap olmayanlar, Kureyşliler ya da bir başkası gibi etnik bir kimlik yoktur; Arap'ın Arap olmaya ya da herhangi bir etnik kimliğin bir diğerine üstünlüğü yoktur; üstünlüğün ölçüsü kişinin Allah'la olan olumlu ilişkisi ve irtibatıdır. Aynı şekilde İslâm, tarihsel bir şahsiyet olan Hz. İsa'yı temel alan Hıristiyanlıktan da ayrılır. Öyle ki İslâm'a göre dinin merkezinde Hz. Muhammed veya şu ya da bu tarihsel şahsiyet yoktur. Hiçbir tarihsel şahsiyete, insanüstü vasıf

ve nitelikler atfedilmez. Bütün peygamberlere iman edilmesi ve aralarında ayırım yapılmaması istenir. Dinin merkezine tarihsel şahsiyetler değil Allah ve Allah'ın birliğiyle teklifi öğretisi konulur. Böylelikle İslâm tüm insanlığı, tarihi, geçmişi ve geleceği hatta metafizik ile fiziği, her şeyin yaratıcısı olan Allah inancında buluşturur. İslâm dininde her şeyin başında gelen bu öğretisi İslâm'ın bütün ilkelerinde temel alınmaktadır. Tevhid öğretisi doğrultusunda Hz. Muhammed de dâhil bütün peygamberlerce tebliğ edilen mesajda üç temel unsur her zaman ön plana çıkmıştır. Bunlar; Allah'tan başka hiçbir ilah olmadığı, Ona hiçbir şeyin ortak koşulmaması ya da denk tutulmaması ve yalnızca Allah'a ibadet edilmesidir.³

Tevhid yalnızca teolojik anlamda değil kozmolojik ve antropolojik anlamda da bir birlik ve bütünlüğe işaret eder. Kur'an kozmolojik anlamdaki birlik ve bütünlüğe Allah'ın egemenlik sıfatlarıyla ilgili olarak özellikle dikkat çeker. Yerde veya gökte Allah'tan başka bir ilah ya da üstün güç olsaydı, yerin ve göğün düzeninin bozulacağını (Enbiya 21/22) ve kâinatta bulunan her şeyin Allah'ı tespih ettiğini vurgular (İsra 17/44). Bu ve benzeri vurgular Allah'ın yarattığı kâinatta çatışma, ayrılık ve kaosun değil, bir birliğin, düzen ve ahengin var olduğunu bizlere anlatmaktadır. Bununla ilgili Kur'an'ın kullandığı önemli bir kavram Sünnetullah'tır. Yeryüzündeki sosyal düzene yönelik Allah'ın yasasını ya da koyduğu düzeni ifade eden Sünnetullah, Allah'ın yarattığı evrendeki her türlü işleyişteki dengeyi ve ahengi de ifade etmektedir. Kur'an'da yeryüzündeki işleyişe yönelik olarak Allah'ın yasasının temel olduğu ve Allah'ın yasasında bir değişiklik olmayacağı sıkça vurgulanmaktadır:

Daha önce gelip geçenler hakkında da Allah'ın kanunu böyledir. Allah'ın kanununda asla değişme bulamazsın. (Ahzab 33/62)

³ Bkn. Ş. Gündüz (ed.), *Yaşayan Dünya Dinleri*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı 2007, s. 55-59.

Sen Allah'ın kanununda hiçbir değişiklik bulamazsın. Sen, Allah'ın kanununda hiçbir sapma bulamazsın. (Fâtır 35/43; Fetih 48/23)

Yeryüzündeki sosyal ve doğal düzene yönelik birlik, beraberlik ve ahengi ifade eden bu dengeyi İslâm, insana yönelik olarak "fitrat" kavramıyla dile getirir. Hz. Peygamber meşhur bir hadisinde her doğanın fitrat üzere doğduğuna, ancak sonradan aile çevresinin onu Hıristiyan, Yahudi, Mecusi ya da Müslüman olarak yetiştirdiğine dikkat çeker (Müslim, "Kader" 23). Burada söz konusu edilen fitrat, asli saflık ve temizliktir. İslâm rengi, cinsiyeti ve nesebi ne olursa olsun her insanın saf, masum ve günahsız olarak doğduğunu, dolayısıyla insanın asli yapısında kaosa, ayrılığa ve çatışmaya yer olmadığını dile getirmektedir. Araf 172'de geçen, "Hani Rabbin; Âdemoğullarının sulbünden soyunu çıkarmış ve kendilerini nefislerine şahit tutmuş, ben, sizin Rabbiniz değil miyim demişti. Onlar da evet, biz buna şahidiz, demişlerdi..." ayeti de bu asli saflığa ve masumiyete işaret etmektedir. İnsanın en güzel surette yaratıldığını vurgulayan Kur'an bu ifadesiyle de aynı duruma dikkat çekmektedir. Fıtrat üzere yaratılmış olma durumu insanlığın asli yapısındaki bir ahengi ve uyumu; hem kendisini yaratan Allah'ın düzeni ile uyumu hem de doğal ve sosyal çevreyle uyumu ortaya koymaktadır. İslâm geleneğinde İslâm'ın kendisi de fitrat dini olarak nitelendirmektedir. Terim olarak barış ve esenlik yanında Allah'a "teslim olmayı" ifade eden İslâm, bu yaklaşımla Allah'ın yarattığı evrendeki dengenin, birlik ve beraberliğin ve uyumun ifadesi olma iddiasındadır.

İslâm insanlar arasındaki farklılıkların insanın asli yapısından kaynaklanan bir durum olmadığını, fakat insanın çeşitli etkileme/etkileşimlere maruz kalması ve iradesini bu yönde kullanması sonucunda ortaya çıktığını belirtmektedir. Kur'an, insanların aslında bir tek ümmet olduklarını fakat sonradan farklılıkların/ayrılıkların ortaya çıktığını vurgular:

İnsanlar tek bir ümmetten başka bir şey değildir. Sonradan ayrılığa düştüler. Eğer Rabbinden daha önce bir söz geçmemiş olsaydı; ayrılığa düştükleri şeyler hakkında hüküm

çoktan verilmiş olurdu. (Yunus 10/19).

Yine Kur'an insanlar arasında ortaya çıkan ayrılıkların ve ihtilafların genelde insanlar arasındaki ihtiraslardan kaynaklandığını ve Allah'ın gönderdiği peygamberlerin onların aralarındaki ihtilaf konularını halletmek ve onları doğruya yöneltmek amacıyla gönderildiklerini belirtmektedir (Bakara 2/213).

Bir başka açıdan İslâm insanlar arasında bir şekilde oluşmuş olan farklılıkları ayrılık ve çatışmadan ziyade insanların birbiriyle tanışması zemininde ele almaktadır. İnsanların birbirlerine üstünlük kurmaya çalışmaları ya da birbirlerine yönelik hegemonik tavırlar geliştirmeleri için değil birbirlerini tanımaları amacıyla yönelik olarak kabilelere ve gruplara ayırdıkları vurgulanmakta ve gerçek üstünlük ölçüsünün takva olduğunun altı çizilmektedir:

Ey insanlar; doğrusu Biz, sizi bir erkekle bir dişiden yarat-tık. Ve birbirinizle tanışasınız diye sizi milletlere ve kabilelere ayırdık. Gerçekten Allah katında en değerliniz; O'ndan en çok korkanınızdır. Şüphesiz ki Allah; Âlim'dir, Habir'dir. (Hucurat 49/13)

Dolayısıyla birbirleriyle çatışma yerine tanışma ve hayır konusunda birbiriyle yarışma İslâm'ın insana yönelik temel bir yaklaşımıdır.

Etnisite ve din gibi hususlara yönelik farklılıklara İslâm'ın teolojik açıdan Allah'ın sıfatları bağlamında bir açıklama getirdiği de düşünülebilir. Tanrı inancının farklılıklar arasında cereyan eden çatışma, şiddet ve dışlayıcı tutumlarla ilişkisinin kurulduğu ve hatta farklılıklara yönelik şiddete teolojik bir referans zemini oluşturulmaya çalışıldığı bilinmektedir. Çatışma ve şiddete destek olarak kullanılan dinsel referanslar arasında inanılan tanrı ile ilgili çeşitli düşünceler özellikle dikkat çekicidir. Öyle ki bazen inanılan Tanrı, insanları ayrılığa, şiddete ve nefrete çağıran bir güç olarak kabul edilir. İnsanlar Tanrı'nın sıfatlarında ve emirlerinde kendi şiddet içeren yaklaşımlarına referans bulurlar. Örneğin Eski Ahit'te zaman zaman ön plana çıkarıldığı gibi Tanrı, yargılayan ve inanmayanlarla günahkârları cezalandıran bir üstün güçtür. O, kendi vaadine konu olan seçilmişleri yani İsrailoğullarını diğer

insan topluluklarından her zaman ayrı bir kategoride tutan yaratıcıdır; İsrailoğullarının düşmanlarının bazen en acımasız yöntemlerle cezalandırılmasına göz yummaktadır.⁴ Benzer şekilde Tanrı'nın sıfatları arasında yaratan ve seven olmak kadar azap eden, cezalandıran ve yargılayan olması da ağırlıklı olarak ön plandadır.⁵ Yeni Ahit'te de Tanrı ile ilgili benzer temalara rastlamak mümkündür. Örneğin Tanrı insanların günahlarından temizlenmeleri için kendi oğlunu kurban olarak gönderen ve çarmıhta gerilerek ölüme terk eden bir üstün güçtür.⁶ Günah ve ölümü alt etmek için bir masumu, kendi öz oğlunu kefaret olarak sunmakta onun acı çekmesine göz yummaktadır. Bu nedenle İsa Mesih "Baba Baba (Tanrım) neden beni terk ettin" diyerek çarmıhta acı içinde kıvrılmaktadır.⁷ Yine Yeni Ahit'te İlahi Oğul İsa Mesih insanları abalarını satıp kılıç almaya teşvik etmekte, muhaliflerinin gözünün önünde kılıçtan geçirilmesini talep etmektedir.⁸ Tanrı düşüncesiyle ilgili şiddetle ilişkilendirilebilecek bazı ifadeler Kur'an'da da rastlamak mümkündür. Nitekim çeşitli oryantalist çevreler bunları İslâm karşıtı söylemlerinde sıklıkla konu edinmektedirler. Örneğin Kur'an'daki çeşitli ayetlerde diğer bütün sıfatları yanında Allah'ın gazab eden bir üstün güç olduğuna da değinilmektedir. Yine Kur'an'da Müslümanları inanmayanlarla mücadele etmeye çağıran ve "sizinle savaşanlara karşı Allah yolunda siz de savaşın..." diyen ifadeler (Bakara 2/190) bulunmaktadır. Yine Kur'an inananları hiçbir baskı ve zulüm kalmayınca ve din yalnız Allah'ın olunca ya inanmayanlarla savaşmaya davet etmekte, ancak karşıdakiler savaşan vaz geçerse savaşı sona erdirme konusunda ikaz etmektedir (Bakara 2/193). Bununla birlikte Kur'an inananları sıklıkla "aşırı gitmemekle" de uyarmaktadır.

Kutsal metinlerde tanrı ve tanrısal âlem ile ilgili bu ve benzeri yaklaşımlardan hareketle bazı insanların, zaman zaman tanrı inancını kendi ayrımcı, dışlamacı tavırlarıyla şiddet ve çatışma içeren

⁴ 1 Samuel 15:3vd; Yeremya 50:21.

⁵ Eyüb 21:22; Mezmurlar 58:11; Vahiy 18:8.

⁶ Romalılara 8:3.

⁷ Markus 15:34.

⁸ Luka 19.

tutumlarına referans yapmış ya da yapmakta oldukları görülmektedir. Örneğin insanları günahlarından arındırmak amacıyla kendi öz oğlunu günaha kefarete olan sunan tanrı motifinden ya da kötülüğün ortadan kaldırılması için inananları şiddete yönlendiren tanrı inancından hareketle “haklı savaş” kavramı etrafında çatışmayı ve şiddeti öngören bir kutsal tavır ve tutum oluşturulmaktadır. Bir çatışma ya da şiddetin hangi durumlarda haklı savaş bağlamında değerlendirileceği konusunda farklı yaklaşımlar olsa da belirli durumlarda şiddet öngören tanrı anlayışı doğrultusunda insanlar şiddeti meşrulaştırmaya çalışmışlardır.

İslâm’ın Allah inancını farklılıklara yönelik şiddet ve çatışma problemi açısından ele aldığımızda, bu inancın farklılıklar ile bir arada barış içinde yaşama konusunda bizlere önemli ipuçları sunduğunu ve Allah inancının çatışma ve nefretin değil, barış ile birbirine saygının önemli bir dayanağı olduğunu/olabileceğini görürüz.

İslâm’da Allah kendisinde bütün üstün nitelikleri toplamış olan yüce varlıktır. Allah’ın üstün ve aşkın niteliklerini bir bütün olarak ele aldığımızda bunların genel olarak iki grupta toplandığı dikkati çeker. Bütün varlıkları var eden ve onlara bir düzen ve nizam veren olarak Allah yaratan ve düzenleyendir. Yine o seven, bağışlayan, besleyen, rahmet eden ve koruyandır. Bunlarla birlikte Allah aynı zamanda öldüren ve hesaba çekendir; yargılayan ve cezalandırandır. Esmâ-i Hüsnâ olarak adlandırılan bütün bu ilahi isim ve sıfatlara dikkat ettiğimizde bunların ilk bakışta birbiriyle karşıtlık gibi görünen iki kategori oluşturdukları görülür. Örneğin Allah bir tarafta yaşatan, bağışlayan ve affedendir; diğer tarafta ise öldüren, kahreden, intikam alam ve cezalandırandır. Peki, bu durumda bu ve benzeri ilahi niteliklerin tanrı ile ilgili paradoksal bir duruma işaret etmekte olduğunu mu düşüneceğiz? Kuşkusuz inanan insanlar açısından burada bir çelişkiden ya da paradoksal bir durumdan söz etmek mümkün değildir. Zira bütün bu tanrısal nitelikler, bütün aşkın isim ve sıfatları kendisinde toplayan yüce varlığı tanıma ve kavrama açısından gereklidir. Bir ve tek olan yüce varlık, ancak bu niteliklerle bilinip anlaşılabilir. Bu niteliklerden yalnızca bir kısmı değil, ancak hepsi bir arada düşünüldüğün-

de Allah'ı anlayıp kavramak mümkün olacaktır. Dolayısıyla O'nun bu nitelikleri arasında bir karşıtlık ya da bir çekişme veya çatışmadan söz edilemez.

İlahi sıfatların nasıl anlaşılacağı, bunların Tanrı'nın varlığı açısından zâtî mi yoksa subûtî mi olduğu ve yüce varlık-âlem ilişkisi bağlamında bunların nasıl yorumlanacağı gibi konular öteden beri önemli bir sorunsal olarak birçok ilahiyatçının gündeminde yer almıştır. Sıfatlar konusunda farklı açılardan yapılan tartışmalar bir tarafa, Allah'ın varlığı açısından bütün bu sıfatların birbirini tamamladığı ve ancak hepsi bir arada düşünüldüğünde her bir sıfatın gerçek anlamının ortaya çıktığı kesindir. Buna göre bir olan Tanrıyı anlamak açısından ilahi sıfatlarda bir "birlik" mevcuttur; yani çokluktan oluşan sıfatlar aslında "birliğe yani tevhide" işaret etmektedirler. Allah ismi ise bütün ilahi sıfatlarla isimleri kendisinde toplamaktadır. Her bir sıfat bir başına ilahi gücün bir özelliğine ışık tutmaktadır ve ancak bütün bu sıfatlar birlikte ele alındığında ilahi güç anlaşılıp kavranabilmektedir.

İlahi sıfatların bu şekilde anlaşılması İslâm'ın yukarıda değindiğimiz "tevhid" akidesi ile de uyum göstermektedir. Zira tevhid ilahi güce yönelik çokluğun ve ayrışmanın değil, mutlak birliğin ve tekliğin ifadesidir. Bir olan ilahi gücü tanımaya yönelik onlarca sıfat da bu açıdan ele alındığında çokluğu ve ayrışmayı değil ilahi birliği göstermektedir.

İlahi sıfatlara yönelik bu bakış açısından hareketle ilahi güç tarafından var edilen evrene ve bunun bir parçası olan insana baktığında, evrendeki ve insanlar arasındaki farklılıkların da bu bağlamda değerlendirilmesi mümkündür. Örneğin ilahi gücün birlik ve tekliğine karşı evrende çokluk ve çeşitlilik dikkati çeker. Ancak bu çokluk ve çeşitlilik bir çatışma ya da kaostan ziyade bir olan ilahi gücün anlaşılmasına yöneliktir. Nitekim Kur'an, evrene ve evrendeki çokluk oluşturan varlıklara dikkat eden kişilerin Allah'ın gücünü ve kudretini daha iyi anlayacaklarına dikkat çekmektedir:

Göklerin ve yerin yaratılması, dillerinizin ve renklerinizin farklı olması da onun (varlığının ve kudretinin) delillerindedir. Şüphesiz bunda bilenler için elbette ibretler vardır. (Rum 30/22)

Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? Ancak akıl sahipleri öğüt alırlar. (Zümer 39/9)

Bu açıdan bakıldığında evrendeki bu çokluk aslında bir olan ilahi gücün ilahi sıfatlarının bir tecellisidir ve ilahi gücü ve onun sıfatlarını anlamaya yöneliktir. Dolayısıyla evrendeki çokluk aslında birliğe delalet etmektedir ve dolayısıyla evrendeki her bir varlık aslında ilahi gücün kudretine işaret eden bir ayettir. Benzer şekilde insanlar arasındaki farklılıklar da bir bakıma çokluk ve çeşitlilik arz eden ilahi sıfatların tecellisi olarak görülebilir. İnsana ilişkin çokluk ile evrendeki çokluk arasında tabî ki bir farklılık vardır. Zira evrendeki birçok varlık grubundan birisini oluşturan insan, özellikleri açısından diğerlerinden farklıdır. İnsanın en temel farklılığı, aklını kullanabilen ve sorumluluk taşıyan bir varlık olmasıdır. Bu özellikleri nedeniyle insan iyi ile kötü arasında tercih yapabilmekte ve yaptığı tercihlere binaen günah ve sevap gibi özelliklerle yüz yüze kalabilmektedir. Aklını kullanan ve sorumluluk sahibi olan insanlar, çeşitli yollar, anlayışlar ve ekoller oluşturmuşlardır. İnsana ait bu çokluk, aslında insana ilişkin farklılıklar arasında tercih yapabilme/seçebilme özelliğini yansıtmaktadır. Farklı tercih unsurları ve çeşitlilik içerisinde insan, birbirini daha iyi anlayıp kavrayabilmenin ve doğru ve yanlış çizgisi üzerinde daha iyi düşünebilmenin imkânlarını da bulabilmektedir.

Dolayısıyla teolojik açıdan incelendiğinde, insanlar arasındaki çokluk ve çeşitlilik bir bakıma ilahi sıfatların çokluk ve çeşitliliğiyle kıyaslanabilir. Sıfatların temel amacının bir olan yüce varlığı anlamaya tanımaya yönelik olması gibi insanlar arasındaki çokluk ve çeşitlilik de hakikati ve ilahi hikmeti anlamaya ve kavramaya yönelik olarak algılanmalıdır.

Ancak bu durum bizi, insanlar arasındaki inanç farklılıklarını ya da farklı dinsel temayüllerin İslâm tarafından meşru kabul edildiği ya da bütün inançların kabul edilebilir olduğu gibi bir sonuca

götürmemelidir. Zira farklılıkların var oluşu bir yönden hakikati ve ilahi hikmeti anlayıp kavramaya yönelik olarak açıklansa da bütün insanları Allah'ın dini olarak tanımlanan İslâm doğrultusunda eğitmek, insanları İslâm hakikatiyle buluşturmak tarih boyu bütün peygamberlerin öğretilerinin temel gayesi olmuştur. Allah, yarattığı kullarına sevgisi ve rahmeti nedeniyle onları başıboş bırakmamış; köken itibarıyla bir tek ümmet olan insanlara doğruyu anlatmaları için resuller ve kitaplar göndermiştir.⁹

İslâm farklılıklara yönelik yaklaşımında özellikle Allah'ın kudret, irade ve ilim sıfatlarına dikkat çekmektedir. Kur'an sıklıkla farklılıkların Allah'ın ilmi ve iradesi dâhilinde gerçekleştiğini belirtmekte ve Allah dileseydi farklılıkların ortadan kalkacağına dikkat çekmektedir. Ancak Allah'ın böyle bir şeyi dilemediğine işaret ettikten sonra da başta Hz. Peygamber olmak üzere inananlara, farklı gelenek bağlı insanlara karşı görevlerinin yalnızca onları uyarmak olduğunu hatırlatmaktadır (Hud 11/118; Şura 42/8). Buna göre insan da dâhil evrenin ve evrendeki çoğul yapının varlığı aslında yüce Allah'ın rahmetinin ve sevgisine yönelik ilahi irade ve kudretinin bir eseridir.

İslâm insanların farklılıklarına yönelik ilahi iradenin hikmetini insanların hak ve iyilik konusundaki tutumlarını ve performanslarını denemek olarak açıklar. İradesini kullanabilen ve sorumlu olan varlığın yani insanın bu iradesini hangi yönde ve nasıl kullanacağını denemesidir bu... Nitekim bu konu Maide 5/48'de şöyle açıklanmaktadır:

Sizden her biriniz için bir yol, bir şeriat kıldık. Şayet Allah dileseydi; sizi tek bir ümmet yapardı. Lakin sizi verdiği ile denemek istedi. Öyleyse hayırda yarışın. Hepinizin dönüşü Allah'adır. Size ayrılığa düştüğünüz şeyleri bildirecektir.

Yukarıda da farklı bir bağlamda değindiğimiz gibi İslâm'ın, farklılıklara yönelik yaklaşımını önemli ölçüde "insan" kavramı

⁹ "İnsanlar tek bir ümmetti. Allah, müjdeciler ve uyarıcılar olarak peygamberler gönderdi ve beraberlerinde, insanların anlaşmazlığa düştükleri şeyler konusunda, aralarında hüküm vermek üzere kitapları hak olarak indirdi." Bakara 2/, 213.

üzerine bina etmekte olduğu dikkati çekmektedir. İslâm varlık olarak insanı ve insana saygıyı ön plana çıkarmakta ve insana ilişkin yaşam, düşünce, mal-mülk edinme, aile ve inanç gibi temel hakları dinin koruma altına aldığı temel değerler olarak kabul etmektedir. Koruma altına alınan bu değerler, yalnızca inanan insanları değil inancı, rengi, cinsiyeti ya da etnisitesi ne olursa olsun bütün insanlığı içerecek şekilde düşünülür. Bu doğrultuda Kur'an'da bir insanı öldürmenin bütün insanlığı öldürmekle aynı olduğu vurgulanır.¹⁰ Müşriklerle ilişkili olarak siz onların ilahlarına küfretmeyin (En'am 6/108) denilerek aksi taktirde onların da Allah'a ilişkin saygısızca sözler söyleyecekleri hatırlatılır. Bütün bunlarla insanların kutsal değerlerine saygının önemi vurgulanır. Ayrıca mescitlerle birlikte kiliseler, havralar ve tapınaklar bir arada zikredilir:

...Eğer Allah'ın, insanların bir kısmını bir kısmıyla defetmesi olmasaydı, içlerinde Allah'ın adı çok anılan manastırlar, kiliseler, havralar ve mescitler muhakkak yerle bir edilirdi...
(Hac 22/40)

İnsanlara yönelik olumlu tavırlar sergilemek ve "öfkelerini yenerek insanları affetmek" Kur'an'da müminlerin temel özellikleri olarak sıralanır.¹¹ Bu temel yaklaşım doğrultusunda İslâm'da farklılıklardan öte insan varlığına saygı ve insana değer ön plana çıkarılır. Öyle ki "yaratılanı sev yaratandan ötürü" sözü Müslüman bireyin insanlara yönelik tutum ve tavırları için temel bir ölçüt halini alır. Nitekim bu ilkeler doğrultusunda Hz. Peygamber, insanlara beddua etmekten kaçınmış ve Taif'te kendisini taşıyanlar için bile hidayet ve kurtuluş yönünde dua etmiştir. Yine o, İslâma ve Müslümanlara açıktan düşmanlık yapanlar hariç, inancı ne olursa olsun insanlarla iyi ilişkiler kurmayı yeğlemiştir. Bir gün bir cenaze geçerken ayağa kalkması karşısında cenazenin bir Ya-

¹⁰ "Kim, bir insanı, bir can karşılığı veya yeryüzünde bir bozgunculuk çıkarmak karşılığı olmaksızın öldürürse, o sanki bütün insanları öldürmüştür. Her kim de birini (hayatını kurtararak) yaşatırsa sanki bütün insanları yaşatmıştır." Maide 5/, 32.

¹¹ "Onlar bollukta ve darlıkta Allah yolunda harcayanlar, öfkelerini yenenler, insanları affedenlerdir. Allah iyilik edenleri sever." Ali İmran, 134.

hudi'ye ait olduğu itirazını yöneltenlere, onun bir insan olduğunu hatırlatması İslâm'ın insana verdiği değeri kavrama açısından oldukça düşündürücüdür.

İslâm insanlar arasında yalnızca söze dayalı değil iyilik ve adaletin tesisi ile zulme ve kötülüğe karşı mücadele gibi temel ilkeleri sağlamaya ve temel değerleri korumaya dayalı eylem merkezli bir ilişkiyi öngörür. Tesis edilmeye çalışılan bu ilişkinin temel amacı kuşkusuz insanlar arasında barış ve mutluluğun tesis edilmesi ve fitne ve bozgunculuğun ortadan kalkmasıdır. Esasen başta tektanrıci inanç sistemleri olmak üzere bütün dinler insana yönelik en temel mesajları arasında insanlığın mutluluğu ile kurtuluşu ve hidayetine yer verirler. İnsanlar kötülüklerden uzak durmak ve günahlardan arınmak yoluyla kurtuluşa davet edilir. Günahlardan ve günaha yol açan kötülüklerden uzak durmak suretiyle kurtuluş yoluna girmiş olan insan mutluluk yoluna girmiş insan olarak tanımlanır. Kurtuluş ve saadeti hedefleyen İslâm, gerek sosyal gerekse doğal çevrede bozgunculuk ve fitneye karşı ihya ediciliği ön plana çıkarır; mutluluk ve saadeti yalnızca öte dünyaya yönelik bir hedef olarak görmez. İnsanın gerek bu yaşantısında gerekse ölüm sonrası veya öte dünya hayatında mutluluğunu hedefler. Yaygın bir ifadeyle "her iki cihanda mutluluk" İslâm'ın insana yönelik temel hedefleri arasındadır. Nitekim iyilerin öte dünya yaşamının ifadesi olan cennet, Kur'an'da insanın en üst düzeyde mutluluğu ve saadeti tecrübe edeceği bir mekân olarak tanımlanır.

İslâm farklı inanç bağluları da dahil insanlar arası ilişkilerde empati ilkesine önemli yer verir. Birçok inanç sisteminde kişinin kendisi için istediğini öteki için de istemesi veya kendisi için istemediğini öteki için de istememesi şeklindeki bir tutum, insanlar arası tutum ve tavırlarda temel bir yaklaşım olarak kabul edilmektedir. "Altın kural" ya da "gümüş kural" olarak da adlandırılan bu kural İslâm'da önemli bir ahlaki ilke olarak Müslümanların sosyal çevreleriyle olan ilişkilerini belirler. Hz. Muhammed'in kendisi için istediğini başkası için de istemeyenin gerçek anlamda iman etmiş sayılacağını (Buhari, iman, 7; Müslim, iman, 71-72) vurgu-

layan sözü ile komşusu aç iken kendisi tok yatan bizden değildir uyarısı İslâm'ın bu konuda ne kadar hassas olduğuna işaret etmektedir.

İslâm insanlar arası ilişkilerde özellikle şu üç temel ilkeye daha bir vurgu yapar. Bunlar (i) fitnenin ortadan kaldırılması, (ii) zulme karşı çıkılması ve (iii) insanlar arasında adaletin tesis edilmesidir. Bu temel ilkelerin sağlanması doğrultusunda insanın yaşamına *emri bi'l-maruf ve'n-nehyi ani'l-münker* yani iyiliği yapip emretmek ve kötülükten sakınmak ve sakındırmak öğretisi yön vermelidir.

Kur'an iyiliğin lafla, kuru iddialarla ya da göstermelik tavırlarla olmadığını ve olamayacağını, ancak asıl iyiliğin imanla birlikte, yakınları, yetimleri, miskinleri, yolcuları, dilenenleri, köle ve esirleri gözetmekle, söz verildiğinde sözün yerine getirilmesiyle olacağını belirtmektedir (Bakara 2/177). İslâm adalet ve iyilik ilkelerinin evrensel düzlemde geçerliliğini savunmakta ve insanları bu ilkelere bağlı kalmaya davet etmektedir. İnsanlar arası ilişkilerde bu ilkelerin hayati derecede önemli olduğunu belirtilerek insanlardan bunlardan asla taviz vermemelerini istenmektedir.

Ey iman edenler; kendiniz, ana-babanız ve yakınlarınız aleyhinde de olsa Allah için şahit olarak adaleti gözetin. İster zengin, ister fakir olsun; onları Allah'ın koruması daha uygundur. Adaletinizde heveslere uymayın. Eğer dilinizi büker veya yüz çevirirseniz; Allah, yaptıklarınızdan haberdardır. (Nisa 4/135)

Ey iman edenler; adaleti gözeten şahitler olun. Ve bir topluluğa karşı olan kininiz sizi adaletsizliğe sürüklemesin. Adalet edin. Bu, takvaya daha yakındır. Ve Allah'tan korkun. Muhakkak ki Allah; işlediklerinizden haberdardır. (Maide 5/8)

Bu ayetlerde de açıkça belirtildiği gibi adalet ilkesi insanlar arası ilişkilerde bağlanması gereken temel bir değerdir. Müslüman birey her şart ve durumda adaletten asla taviz vermeyen, adaleti gözeten kişidir. Benzere şekilde Müslüman birey yaşamında iyilik ilkesini temel edinmiş olan ve kötülükten uzak durandır.

İşte onlara sabrettiklerinden ötürü ecirleri iki defa verilir. Kötülüğü iyilikle savar onlar. Ve kendilerine verdiğimiz rızktan da infak ederler. Ve boş söz işittikleri zaman ondan yüz çevirirdiler. Bizim işlediklerimiz bize, sizin işledikleriniz sizedir. Selam olsun size, biz cahilleri aramayız derler. (Kasas 28/54-55)

Oğulcuğum; namaz kıl, iyiliği emret, kötülüğü önle. Başına gelene sabret. Doğrusu bunlar azmedilmeye değer şeylerdir. (Lokman 31/17)

Sizinle din uğrunda savaşmayan, sizi yurdunuzdan çıkarmayanlara iyilik yapmanızı ve adil davranmanızı Allah yasaklamaz. Doğrusu Allah; adil olanları sever. (Mümtehine 60/8)

Hani, İsrailoğullarından; Allah'tan başkasına ibadet etmeyin; anaya, babaya, akrabalara, yetimlere, yoksullara iyilik yapın. İnsanlara güzellikle söyleyin, namaz kılın zekat verin diye söz almıştık. Sonra pek azınız müstesna yüz çevirdiniz. Ve siz hala yüz çevirenlerdensiniz. (Bakara 2/83)

İçinizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülükten alıkoyan bir topluluk bulunsun. İşte onlar, kurtuluşa erenlerdir. (Ali İmran 3/104)

Allah'a ibadet edin. O'na hiç bir şeyi ortak koşmayın. Anababaya da iyilik. Yakınlara, yetimlere, düşkünlere, yakın komşuya, uzak komşuya, yakın arkadaşına, yolcuya ve sağ elinizin sahip olduklarına da. Allah, kendini beğenip böbürleneni elbette sevmez. (Nisa 4/36)

İslâm'ın insanlar arasındaki ilişkileri adalete bağlılık, iyiliğin gözetilmesi, zulme ve fitneye karşı çıkma prensiplerine dayalı düzenlemelere yönelik bu temel yaklaşımı sözle birlikte eylem ve aksiyonu ön plana çıkaran bir ilişkiler sistemini ortaya koymaktadır. Yalnızca söze ya da metafizik kabul veya retlere dayalı bir ilişki yerine adalet, iyilik ve ahlaki ilkelere bağlılık gibi temel değerlerin tesisine ve zulmün, fitnenin ve bozgunculuğun ortadan kaldırılmasına yönelik eylem öngören bir ilişkidir bu. Bundan dolayı Hz. Muhammed kim bir kötülük gördüğünde onu eliyle, gücü yetmiyorsa diliyle gidersen; buna da gücü yetmiyorsa kalbiyle

le buğzetsin buyurmaktadır. Yine bu çerçevede Hz. Peygamber bir kötülük/zulüm karşısında suskun kalmayı dilsiz şeytan olmayla özdeşleştirmektedir.

Sonuç olarak, Kur'an'ın farklılıkları İslâm'ın gerek Allah ve âlem inancına yönelik teolojik ve kozmolojik öğretileriyle gerekse insana yönelik antropolojik yaklaşımlarıyla uyum içerisinde ele almakta olduğunu söyleyebiliriz. Farklılıklar Allah'ın sıfatları ve insanın özgürlüğü bağlamında izah edilmekte ve bunun bir bakıma hak ve hakikati daha iyi anlayıp kavrama imkanı oluşturduğuna dikkat çekilmektedir.

Diversities in the Context of the Qur'an

Citation/©: Gündüz, Şinasi, (2007). Diversities in the Context of the Qur'an, Milel ve Nihal, 4 (1), 33-56.

Abstract: It is known that religious approaches to diversities are closely connected to the doctrine of truth and salvation which play a central role in religious discourses. It is also known that the exclusivist attitudes which consist of violence and oppression are due to the opinions which do not recognize the diversities to exist. Islam takes the concepts of "humanity" and "freedom" as a base of its approach of varieties. At the very heart of Islamic understanding of humanity there is a description of human being as a "caliph who was created in the earth". As a unique being, human has the basic characteristics of freedom of will and of responsibility. Hence, Islam explains the diversities in context of usage of free will of humanity. It also remarks that the relation between diversities should be based on the concept of "know each other" not on struggle and oppression. Islam also explains the varieties in accord to such divine attributes as divine power, will and knowledge. Moreover, the basic concept of Islam, tawhid, emphasizes the unity and harmony not only in theological but also in cosmological and anthropological context, and therefore points to main characteristic of unity and harmony between humanity.

Key Words: Diversities, coexistence, human, tawhid, harmony.
